

Віталій Нероба
(Буча)

ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ У XVI–XVII ст.

Однією з головних подій європейської історії XVI ст. була Реформація – суспільно-релігійний рух, який став важливим фактором розвитку філософської думки та освіти в Європі. Реформатори виступали проти надмірного втручання церкви в усі сфери життя, за зменшення впливу церкви і духовенства. Унаслідок Реформації виник протестантизм – третій напрямок у християнській релігії (після католицизму і православ'я). У другій половині XVI – першій половині XVII ст. Реформація набула значного поширення й на території Речі Посполитої, до складу якої належали українські землі. Реформація настільки сильно охопила Річ Посполиту, що у ній почала ширитись навіть ідея створення народної церкви, незалежної від Риму. Про глибоке поширення реформаційного руху серед українського народу писали І. Малишевський, О. Левицький, М. Драгоманов та інші дослідники.

У тогочасних письменників, не тільки католицьких та уніятських, але й православних, є багато відгуків про великі успіхи протестантизму. Про це маємо досить виразні свідчення таких осіб, як Андрій Курбський та Іван Вишенський, які скаржаться на поширення протестантизму, та реальні наслідки цих впливів – переклади Св. Письма на народні мови. В одному із листів князь Андрій Курбський оповідає про волинського українського пана Чаплича, що він прийняв до себе московських емігрантів-«еретиків», які у 70-х роках XVI ст. жили на Волині, як от Феодосій Косий, Васіан, Гнат, Хома та інші, та які значно допомагали поширенню реформаційних ідей [11, с. 109]». «Чаплич перейнявсь їхніми ідеями й не проминав нагоди завести у шляхетській компанії розмову на тему догматів і моралі» [6, с. 54] та пропагувати протестантські вчення. Іван Вишенський на по-

чатку XVII ст. скаржився: «Поеретичели вси обитальници Малой Росии... Ов бо зоветься папезник, ов зась ныне з Евангелия вылез – евангелиста, ов зась нововыкрешеный (цебто социніанин), ов зась суботник» [3, с. 109]. Як людина консервативних поглядів Іван Вишенський, звичайно, трохи згустив фарби, але загальний настрій передав вірно. Тим більше, що в Україні крім традиційних загальноєвропейських течій, реформаційні тенденції спостерігаємо у діяльності православних братств та багатьох видатних церковних і культурних діячів.

Про значне поширення ідей Реформації в Україні свідчить М. Драгоманов у своїх історичних працях, зазначаючи цей факт як важливий прояв зв'язків українського життя із західним: «...наші люди здавна мусіли знатись з людьми усякої віри... лютерами, кальвинами, социніанами і т. и., котрими кишіло русько-польське королівство в XVI–XVII ст., до котрих приставали й пани й міщане, – тільки ще в XVI–XVII ст. наша Україна була найближче, ніж коли-небудь, до тих думок, які помогли в Європі перемінити папські церковні порядки на громадські» [7, с. 84].

Найбільшого поширення в підконтрольних Речі Посполитій українських землях набули такі протестантські течії: кальвіністи, унітаріани та социніани, чеські брати, анабаптисти та лютерани. Найпоширенішим серед них був кальвінізм. Хоча слід зазначити, що деякі моменти кальвіністської церковної організації та догматики в умовах Речі Посполитої відрізнялись від класичного кальвінізму.

Важливою причиною швидкого поширення кальвінізму був устрій кальвіністської організації, що надавав великі права релігійній громаді, яка обирала (до того ж на обмежений термін) свого пастора та його помічників-пресвітерів. На відміну від лютеранства, яке ставило церкву в сильну залежність від державного керівництва, кальвінізм зберігав стосовно держави відносну незалежність. Тому у Речі Посполитій «кальвінізм давав змогу шляхтичам зайняти пануюче місце в релігійних громадах і тим самим зміцнити своє становище» [8, с. 342]. Кальвіністська ідеологія, зазнавши певної трансформації, здобула широку підтримку в шляхетському середовищі, набувши серед неї найбільшого поширення – до нього пристали видатні литовські, білоруські, українські роди.

Найвпливовішими кальвіністами були князі Радзівілли, які міцно підтримували кальвінізм у Речі Посполитій. 1553 р. кальвіністом став князь Микола Радзівілл Чорний (1515–1565), двоюрідний брат дружини короля Сигізмунда. Він був найбагатшим литовським магнатом, воєводою Віленським та канцлером Князівства Литовського. Іншим відомим кальвіністом був його двоюрідний брат – князь Микола Радзівілл Рудий, коронний гетьман Великого Князівства. Також кальвіністами та покровителями цього віровизнання були «шляхетські родини магнатів: Ходкевичі, Вишневецькі, Фірлеї, Сапіги, Ласоцькі, Морштини, Воловичі, Гойські, а також Абрамовичі, Войни, Глебовичі, Горські, Потоцькі, Пронські, Стадницькі, Ходкевичі, Язловецькі та інші» [12, с. 385]. Навіть представники католицького духовенства, що діяли в Україні, виявили інтерес до кальвінізму. Наприклад, «кальвіністом став київський католицький єпископ Микола Пац» [10, с. 110].

Магнати Речі Посполитої, стаючи протестантами, брали їхні громади під свою опіку, за їхнім прикладом йшла шляхта, а шляхтичі, переходячи у протестантизм, заохочували до цього своїх підданих, і часто надавали церкви у своїх маєтках для проведення протестантських богослужінь. І скоро українські землі Галичини, Волині, Поділля та Київщини вкрились доволі значною сіткою євангельських громад різних конфесій [5, с. 50; 6, с. 209]. Наприклад, є відомості, ніби у «Новгородським воєводстві з 600 шляхетських родин, крім 16, усі інші перейшли в кальвінізм» [11, с. 108].

В історичних джерелах діяльність кальвіністів в Україні має часто фрагментарний характер, тому важко встановити точну кількість кальвіністських громад. Так, М. Грушевський налічує у різні часи більше сотні протестантських осередків, значна частина яких була кальвіністською [6, с. 625]. Особливо сильні позиції кальвіністи мали у Белзькому воєводстві, на Холмщині, а також у Перемишлянській землі. Тут частка шляхтичів, що прийняли кальвіністське віровизнання, сягала 25–50 відсотків. Фактично це були найбільш кальвінізовані регіони Речі Посполитої [9, с. 98].

Відчутним був вплив кальвіністських реформаторів на Поділлі. Тут вони знайшли підтримку з боку таких магнатських родин, як Сенявські та Язловецькі. Кальвінізм знайшов також

поширення на Волині, де помітним кальвіністським осередком було Берестечко. Тут їхня громада виникла наприкінці XVI ст. завдяки допомозі князя Олександра Пронського. Поширеним був також на Підляшші та Київщині. Але на Київщині та Волині серед протестантів переважали не кальвіністи, а унітарії, які самі себе називали братами, або просто християнами [8, с. 345].

Діяльність протестантського руху польських, литовських та českьких братів (або як їх часто обзивали – антитринітаріїв, соцініан, аріан), є яскравою сторінкою у реформаційному русі на українських землях, оскільки ця течія сформувалася та розвинулася саме у Речі Посполитій. До середини XVII ст. українські й білоруські землі залишалися основною базою руху унітаріїв. Можна стверджувати, що унітаризм став продуктом релігійно-культурного розвитку не так західноєвропейських народів, як продуктом духовних шукань народів Центрально-Східної Європи. Це змушує нас уважніше поставитися до релігійного вчення унітаріїв, оскільки воно значною мірою мало українське коріння.

У релігієзнавчій літературі існує плутанина щодо ідентифікації цього руху. Часто одні й ті ж громади або діячі в одних джерелах названі унітаріанами, а в інших соцініанами. Це відбулось через змішання понять – унітарії, антитринітарії та соцініани. Терміни «унітарії» та «антитринітарії» є ідентичними поняттями, а соцініани є окремим, найбільш організованим напрямком у цьому різноманітному русі.

«Брати», як вони самі себе називали, виступали однією з найбільш прийнятних форм протестантизму для українського населення, яке у другій половині XVI – першій половині XVII ст. було все ще тісно пов'язане з православ'ям. Це пояснюється особливостями унітаризму, який у зазначений період ще не перетворився на конфесію з канонізованою догматикою і культом, а наприкінці XVI ст. серед представників цього руху навіть утвердилася думка, що не так важливо, які догмати і ритуали християн будь-хто визнає істинними, головне, щоб він дотримувався біблійної моралі. Тому серед прихильників унітаризму могли бути люди, які дотримувалися поглядів згаданих реформаторів, але ще не порвали з католицизмом, православ'ям чи якоюсь іншою конфесією. До таких належав князь К. Острозький [8, с. 351] – покровитель православ'я у Речі Посполитій.

А відкрито сповідували унітаріанство «магнат Ян Кішка, староста Жмудський, Чапличі, Гойські, Немиричі, Холоневські, Чеховичі, Любенецькі та ін., втікачі з Москви – Косой, Васіян» [12, с. 385].

«Брати» не були централізованою конфесією з чіткою структурою та канонізованою догматикою і культом. До цього руху відносили всіх, хто так чи інакше відрізнявся від церков із чітко вираженою організацією та догматами. А з метою дискредитації цього руху йому часто приписували погляди, яких дотримувалась лише частина із них. Противники називали їх аріанами, тим самим вказуючи, ніби вони є продовжувачами ересі Арія, який жив у IV ст. н. е. і заперечував догмат Трійці. Їх також звинувачували у тому, що вони навчали, що існує тільки один Бог, а Христос за своєю природою був звичайною людиною, а також в інших відступництвах – відкиданні першородного гріха й спокутної жертви Христа [8, с. 346].

Про різноманіття поглядів унітаріїв свідчив історик Реформації Андрій Любенецький (1550–1623): «Були ж деякі, у Литві, Білій Русі, Підляшші, Волині та Україні, котрі в Ісуса Христа не вірили. Більше того, одні з них закон з Євангелієм перемішали, інші закон над Євангелієм поставили...» [8, с. 346]. Отже, частина з них визнавала незмінність Божого Закону Десяти Заповідей. Також вони відрізнялись від інших тим, що «науки кальвінської про попереднє призначення вони не визнавали; відкидали священне передання, пошану святих та образів, а також і всі таїнства; хрещення робили тільки над дорослими; **визнавали суботу**, виступали проти війни й смертної кари, не вірили в силу молитви за померлих» [11, с. 92].

Значна частина унітаріїв були прихильниками хрещення шляхом повного занурення у воду, яке символізувало розрив з минулим і початок нового життя. При цьому хрещення розглядалося як свідомий акт, а здійснення його вважалося можливим лише після досягнення повноліття, коли сама людина могла визначити своє ставлення до релігії. «Зазначена особливість частини антитринітаріїв дала привід противникам цієї течії називати її послідовників новохрещенцями, перехрещенцями» [8, с. 345].

Соцініанський напрямок у братському русі був пов'язаний з Фаусто Социном (1539–1604) – італійським емігрантом, який

прибув до Речі Посполитої 1579 р. і став тут активним діячем братського протестантського руху, створивши з їх частини окрему організацію. Її прихильників і назвали социніанами, які кількісно переважали інші течії унітаріанства на Волині, Поліссі, Галичині, Поділлі та Київщині [11, с. 108].

На відміну від інших унітаріїв Ф. Социн не висував на перший план соціально-політичні проблеми, бо не вважав їх важливими для «спасіння». На перше місце у своєму вченні він висунув релігійно-філософські та етичні погляди, які виклав у «Теологічних лекціях» (1592) [3, с. 348]. Впродовж 80-90-х років погляди Ф. Социна значно поширились у середовищі унітаріїв, оскільки позитивне вирішення ним питання про участь у війні імпонувало українським шляхтичам-унітаріям, які змушені були часто воювати. «Аріанська шляхта Київського і Волинського воєводства, – писав Я. Тазбір, – з радістю прийняла заяву Социна, що боротьба на захист вітчизни не належить до самих тяжких гріхів» [8, с. 348].

«Социніанство міцно підтримували українські шляхетські роди – Чапличі, Гойські, Сенюти, Холоневські, Чеховичі, Любенецькі й багато інших. А оборонці православ'я, наприклад, К. Острозький, досить дружньо ставились до них і підтримували з ними тісні зв'язки» [11, с. 108]. Деякі впливові кальвіністи пізніше перейшли до социніанства, як, наприклад, Будний, Чехович, Кришковський та інші. Є відомості, ніби князь Микола Радзівіл Чорний (1515–1565) в останніх літах життя свого схилився до социніанства [4, 92].

Социніани вели активну пропаганду своїх ідей. Наприклад, одного із покровителів социніанства на Волині Ю. Чаплича звинувачували у тому, що він деяких священників православної церкви та своїх підданих «на тую блюзнерскую секту арианскую приводил и привел» [2, с. 795]. Социніанство дуже зростало в українських землях від середини XVI ст., а повний розквіт социніанства настав у першій половині XVII ст. – вони мали свої школи й друкарні. Головним осередком социніанства була Волинь, де «освітніми центрами социніанства були: м. Киселин Володимирського повіту, м. Гоща і Ляхівці Острозького повіту та Берестечко Лубенського повіту» [11, с. 108]. Збереглися також свідчення про існування на Волині социніанських громад «у Бабині, Дожві, Галичанах, Іваничах, Камені-Каширському,

Кременці, Милоставі, Одередах, Острозі, Острополі, Сокулі, Рафалівці, Собіщині, Старокостянтинові, Тихомлі, Шпанові, Щенятові» [3, с. 351].

У 40-х роках XVII ст. чимало прихильників социніанства мешкало у Київському воєводстві, тут серед місцевої шляхти було так багато послідовників цього віровчення, що вони часто склали панівну партію на місцевих сеймиках. Є дані про існування социніанських громад у Шершнях, Ушомирі та Черняхові [8, с. 351]. У деяких районах на Волині та Київщині шляхтичів-унітаріїв було так багато, що вони мали помітний вплив і не боялися репресій державної влади [8, с. 349].

Література

1. Академічне релігієзнавство / [За наук. ред. А. Колодного]. К., 2000.
2. Акты Юго-Западной России: В 5 т. СПб., 1893. Т. 2.
3. Булгаков С. Православие: Праздники и посты. Богослужение. Требы. Расколы, ереси, секты / С. Булгаков. М., 1994.
4. Горський В. Історія української філософії / В. Горський. К., 1996.
5. Грушевський М. С. Впливи чеського національного руху XIV–XV ст. в українськiм житті і творчості як проблема досліду / М. С. Грушевський. Львів, 1925.
6. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні / М. С. Грушевський. К., 1992.
7. Драгоманов М. П. Документи і матеріали, 1841–1994 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін. / М. П. Драгоманов [Упоряд.: Г. Болотова; Редкол.: І. Бутич та ін.]. Львів, 2001.
8. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / [За ред. А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.]. К., 1999.
9. Левицький О. Социнианство в Польше и в Юго-Западной Руси в XVI и XVII веках / О. Левицький. К., 1883.
10. Любич Н. Н. История реформации в Польше. Кальвинисты и антитринитарии / Н. Н. Любич. Варшава, 1883.
11. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної церкви / І. Огієнко. К., 1993.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України: в 2 т. / Н. Полонська-Василенко. К., 1992. Т. 1. До середини XVII ст.

Summary

Neroba V. Features of the Reformation Processes in Ukraine in the XVI–XVII centuries

In the second half of the XVI – the first half of the XVII century the Reformation became widespread in the territory of the Commonwealth, which included Ukrainian lands. The most Protestant movements in the control of the Commonwealth under the control of the Ukrainian lands were the most widespread: Calvinists, Unitarians and Socinians, Czech brothers, Anabaptists and Lutherans. The most common among them was Calvinism.